

УДК 316.4.06; 726.01

АРХІТЕКТУРНИЙ ПРОСТІР МІСТА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ (на прикладі храмового будівництва)

Іванкова-Стецюк Оксана Борисівна – кандидат соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України (Львів)

Статтю присвячено аналізу соціокультурних чинників формування архітектурного простору міста. Автор приділяє особливу увагу актуальним культурно-релігійним проблемам храмового будівництва, що виникають на тлі інтенсифікації ідентифікаційних процесів у сучасному українському місті. Підкреслюється необхідність налагодження партнерського діалогу в суспільстві за участю церкви з метою покращення ситуації.

Ключові слова: місто, архітектурний простір, соціокультурні процеси, храмове будівництво.

Статья посвящена анализу социокультурных факторов формирования архитектурного пространства города. Особое внимание уделяется актуальным культурно-религиозным проблемам храмового строительства, возникающим на фоне интенсификации идентификационных процессов в современном украинском городе. Подчеркивается необходимость налаживания партнерского диалога при участии церкви с целью улучшения ситуации.

Ключевые слова: город, архитектурное пространство, социокультурные процессы, храмовое строительство.

This article analyzes the sociocultural factors in the formation of architectural space. The author pays considerable attention to the actual cultural and religious problems in temple building which take place under circumstances of identification processes intensification in modern Ukrainian city. The necessity of social partner dialogue with the participation of the church in order to improve the situation is underlined.

Keywords: city, architectural space, sociocultural processes, temple building.

Великомасштабні суспільні трансформації українського суспільства на зламі тисячоліть актуалізують розуміння архітектури як "архітектури всередині суспільства і для нього, архітектури як середовища функціонування людей" [1], а будівлі, що формують громадський простір сучасного міста, все частіше розглядаються як засіб відображення соціальних процесів [2], матеріалізований вираз зміни соціальних умов та чинників [3, с. 5].

Серед факторів, які задають зміст організації міського архітектурного простору, виокремимо сплеск релігійності, що мав місце наприкінці 1980-х-початку 1990-х рр. в Україні, внаслідок якого розпочалося та триває інтенсивне храмове будівництво часто, на жаль, хаотичне, а подекуди навіть несанкціоноване. Це загострює і без того складну ситуацію у сфері сучасного містобудування, яке на тлі процесів неконтрольованої приватизації часто відбувається з порушенням законодавства (див. [4, с. 98-111]). Актуалізується потреба у пошуку відповідей на запитання, якими є основні виклики сучасного храмового будівництва? Якими соціокультурними процесами вони зумовлені? Якими бачаться шляхи зниження ризиків організації архітектурного простору сучасного міста за участю церкви?

Питання раціональної розбудови архітектурного простору міста в тій чи іншій мірі знаходять відображення у наукових розробках. Свої пропозиції висувують не лише спеціалісти у галузі архітектури та містобудування, але й дослідники-урбаністи (філософи, культурологи, соціологи), які все частіше наполягають на необхідності дослідження особливостей міського планування (Б. Андерсон, С. Карр, К. Шорске та ін.), акцентують увагу на питаннях маркування соціального простору, дії механізмів формування соціальної пам'яті городян, виявленню взаємовпливів між ідентичністю та архітектурою (Я. Гришак, Л. Малес, В. Серета, Б. Черкес та ін.). Водночас у сучасній вітчизняній соціології міста недостатньо уваги приділяється виявленню ризиків формування архітектурного простору, які виникають як реакція на набуття громадянами України права на свободу совісті. Тому дана публікація має на меті здійснити соціологічний аналіз викликів міського храмового будівництва, зумовлених, з одного боку, актуалізацією потреби збереження цілісності архітектурного простору міста, а з іншого - інтенсифікацією

процесів соціокультурних ідентифікацій в українському поліконфесійному суспільстві на зламі тисячоліть.

Міські мешканці віддавна намагаються знаходити дієві способи освоєння архітектурного простору та включати його в свою повсякденність, тож архітектуру міста справедливо називають сейсмографом суспільних змін [5, с. 113-121]. Саме архітектурна діяльність, будучи зумовленою потребами соціуму, у значній мірі визначає спрямованість і характер формування міста, конструюючи певне соціокультурне середовище, яке "уконституюється мережею смислів" [6, с.79]. При цьому для різних періодів історії характерна особлива модель організації міського архітектурного простору та розбудови знакових об'єктів, які в контексті кожної нової епохи стають "священими місцями", осередками формування історичної пам'яті, центрами відправлення ідеологічних, релігійних і політичних літургій. Як наслідок, громадський простір міст зазвичай являє собою нашарування різноманітних соціокультурних ідентичностей, які створюють суперечливий конгломерат просторів, будівель, пам'ятників, символів і функцій [3, с. 28-29].

Для архітектури сучасного українського міста поряд із відродженням історичних стилів розпочинається пошук нових архітектурних форм, які відображають зміни в українській національній та релігійній ідентичностях. Сказане може відбуватися в контексті реалізації одного із трьох основних методів (радикального, фрагментарного та доповнювального) трансформації громадського простору міста.

Радикальна зміна громадського простору означає створення абсолютно нового простору, часто на історичному місці, але зруйнованому війною, навмисним зносом, природними катаклізмами чи іншими руйнівними чинниками. Для створення нового громадського простору на основі цього методу повною мірою залучаються всі доступні засоби: містобудівні (створення нових архітектурних ансамблів); архітектурні (проекування нових споруд); дизайнерські (художні та малі архітектурні форми).

Фрагментарна зміна простору означає доповнення та пристосування існуючого, частково сформованого простору. Залежно від ситуації можливе часткове перепланування. У такому випадку спостерігаємо "нашарування" колишньої та нової ідентичностей з виразним домінуванням останньої.

Доповнення існуючого (заданого) простору новим ідеологічним звучанням. Цей метод є найбільш оперативним і швидким для трансформації змісту та ідентичності громадського простору. В цьому випадку можна говорити про "палімпсест" ідентичностей, які співіснують разом і часто суперечать одна одній [3, с. 224].

Однією із форм матеріалізації новітньої соціокультурної ідентичності мешканця сучасного українського міста є храмова будівля. Вже у перші роки незалежності в Україні спостерігається різке збільшення кількості сакральних споруд, позаяк існуючі на той час в наявності не могли задовольнити потреби українського суспільства, яке будучи ціннісно дестабілізованим (аномічним), на тлі послаблення ідеологічного тиску, поступово почало переорієнтуватися на релігійні цінності: якщо, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1994 р. віруючими вважали себе 46% опитуваних, то у 2011 р. таких було вже 54, 2% [7, с. 290-291]. Давалось взнаки і урізноманітнення конфесійної структури за відсутності ситуації "адміністративного" тиску з боку єдиного центру влади, який би організовано контролював і церкву, і державу [8, с. 37], хоча з боку останньої на перших порах і відчувався певний (хоча і дуже обережний) протекціонізм православ'я [9, с. 176]. У тих регіонах, де конфесійне урізноманітнення відбувалося особливо швидко й інтенсивно (як це, для прикладу, мало місце на Заході України після легалізації діяльності наприкінці 1980-х рр. Української Греко-Католицької Церкви), фіксувалося певне соціальне напруження і навіть траплялися випадки фізичних зіткнень представників громад, які претендували на одну і ту ж храмову будівлю, що у свою чергу, зумовило на початку 1990-х рр. поширення практики почергового богослужіння в одній церкві для громад різних конфесій. Втім, навіть такого роду "новації" не завжди давали позитивний результат, більше того – нерідко саме вони провокували посилення напруженості у міжконфесійних стосунках в рамках однієї територіальної громади. Ситуація ускладнювалася ще й через труднощі з процесом цивілізованого проведення реституції реквізованого в минулому церковного майна, яка мала би забезпечити його повернення законним власникам. І навіть дотепер залишаються нерозв'язаними багато проблем, пов'язаних з передачею сакральних споруд у музейну, а отже – державну власність, та перспектив їх повернення релігійній громаді.

Архітектурно-просторова діяльність не може бути ефективною, якщо вона не узгоджується із соціальними уявленнями і умовами функціонування об'єкту, коли не збудовано "містків" між потребами соціуму і рівнем конкретного завдання на проектування [1]. Сказане в повній мірі стосується і сакрального будівництва. Тож цілком закономірно, що актуалізована (однак, не цілком реалізована) потреба у нових церковних будівлях на перших порах української незалежності стала поштовхом до того, що поступово (починаючи з середини 1990-х рр.) нові культові споруди починають зводитись "на замовлення" і коштом церковних громад.

Активізація процесів релігійних ідентифікацій (уже самих по собі складних і суперечливих) в українському полікультурному суспільстві стала певним викликом цілісності архітектурного середовища українських міст, в яких інтенсифікувалось храмове будівництво. Точніше, йдеться про цілу низку викликів, дати комплексну оцінку яким в рамках однієї публікації є досить проблематичним, тож спробуємо виявити основні із них, згрупувавши за певними ознаками. В основу класифікації пропонуємо закласти т.зв. *тріадичний* принцип. Не зупиняючись на описі можливостей тріадичного підходу, зокрема, у вивченні процесів, що відбуваються у просторі міст (про це докладно у працях К.Поппера, А. Лефевра, Е. Соджа), лише зазначимо, що йдеться про варіант розгляду соціальної реальності як триєдиної зі складниками: *матеріальний* (світ речей), *соціальний* (світ людей) та *духовний* (світ ідей). Застосування тріадичного підходу дає змогу структурувати проблему збереження цілісності архітектурного простору міста та виявити основні групи викликів сучасного храмового будівництва, а саме:

- виклики, пов'язані з ігноруванням юридичної процедури отримання дозволу на спорудження храмової будівлі, неврахуванням інтересів інших релігійних спільнот та громади міста в цілому (такі виклики умовно означимо як *соціальні*);

- виклики, пов'язані з порушенням технології проектування та будівництва церков, орієнтацією на "швидкий" результат (такі виклики умовно вважатимемо *матеріальними* / технологічними);

- виклики, пов'язані з руйнуванням традиції храмового будівництва (такі виклики вважатимемо такими, що належать до світу ідей та означимо їх як *культурно-релігійні*).

Відповідно до обраної схеми, надалі розглянемо на прикладах, яким чином сучасні новозбудовані храми можуть створювати загрозу цілісності архітектурного простору міста.

В першу чергу, нагадаємо, що процедура надання церковній громаді дозволу на спорудження сакральної споруди регламентується ст.19 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" [10], який вказує на необхідність здійснення будівництва культових та інших будівель релігійними організаціями в порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення. Відтак, для того, щоб процес будівництва храму відповідав нормі закону, має мати місце послідовність отримання необхідних дозволів.

На жаль, визначених процедур дотримуються далеко не всі церковні громади; натомість багато із них будують храми самовільно, "захопивши" перед цим певну територію міста. Буває, що церковна громада, звернувшись до міської ради з проханням надати їм земельну ділянку і не отримавши дозволу, встановлює хрест, який і є ознакою самовільного будівництва. Застосовувати санкції в цьому випадку складно, адже хрест уже освячено і знімати його ніхто не наважується. Часто трапляється так, що земельна ділянка є, але наступного кроку не робиться, адже проект будівлі ще не розроблено; натомість на "захопленій" території споруджується капличка. Існує практика, що, згідно з рішенням міськвиконкому, в цьому випадку дозволяється завершити будівництво, але за умови, що громада виконає всі вимоги, а якщо цього не виконється, міська влада "заморожує" будівництво, а недобудована споруда на невизначений термін стає "окрасою" міста, становлячи потенційну небезпеку.

Що стосується самого процесу храмового будівництва, то тут також можуть виникати певні труднощі. Позаяк сакральна будівля є висотною та складною архітектурною спорудою, її будівництво може супроводжуватися певними технологічними ризиками, які непомірно зростають, коли будівництво відбувається з порушенням технологічних вимог. І якщо у випадку побудови "звичайного" об'єкту усі необхідні роботи зазвичай виконуються під постійним контролем спеціалістів, то будівництво церковної споруди часто відбувається за дещо іншим "сценарієм". Позаяк воно є справою церковної громади, то й усі виробничі питання теж вирішує громада, якій рідко буває під силу винайняти кваліфікованих підрядників. На практиці це виявляється у тому, що кошти збираються "дискретними порціями". Через це єпархіальне управління не може гарантувати, що об'єкт здадуть в експлуатацію у певні терміни, а організація не може підписувати угоди на таких "невизначених" - фінансово й організаційно – умовах. В результаті будівництво храму може починати одна будівельна фірма, продовжувати друга, а здавати об'єкт в експлуатацію – третя [11].

Постійне порушення технологічних вимог до будівництва сучасних церков поступово руйнує традицію, яку в сучасних студіях з архітектури називають традицією *духовного зачаття храму*, тобто традиції щодо вибору його місця, естетично виразного та домінуючого у довкіллі, позначеного пам'яттю предків [12, с. 97]. Вважаємо, що такий стан справ є вельми небезпечним і уможливує формування та поширення "шизофренічного" (за визначенням Ф. Джеймисона) світогляду, в якому немає місця почуттю неперервності, коли не вдається з'єднати в послідовний ряд різноманітні моменти минулого, а відтак – не уявляти майбутнього. За цих умов індивід не усвідомлює персональної ідентичності у звичному розумінні, позаяк не має відчуття постійності "Я" і "власного Я" у часі [13, с. 92]. А це може означати не лише сумну перспективу втрати містом свого обличчя, але й руйнування відчуття колективної історичної пам'яті як

одного із найпотужніших чинників процесу формування новітньої української національної ідентичності в умовах відновленої державності, особливо якщо моделі історичного минулого не вплітаються органічно в особистий досвід городян [14, с. 221].

Постає питання: чим зумовлені означені проблеми сучасного храмового будівництва? На нашу думку, не останню роль тут відіграють процеси переструктурування ідентифікаційного простору сучасного міста та переосмислення особистих ідентифікацій його мешканців, які все більше стають незавершеними і відкритими. Хтось за цих умов почуває себе комфортно, виявляючись, за висловом П. Бергера "віртуозами плюралізму" [15, с. 119]. Однак, для більшості людей процеси пошуку нової ідентичності супроводжуються значними труднощами, що актуалізує потребу їх включення у різноманітні спільноти. З огляду на те, що для української історії характерним є нерозривне поєднання національної свідомості з релігійною [16], а також враховуючи зростаючий рівень довіри до церкви в українському суспільстві наприкінці ХХ століття, на, що, зокрема, вказують дані соціологічних моніторингів [17, 5-22], закономірною бачиться ситуація, коли на рівні почуттів, підсвідомості кожна особа тягнеться до подібних осіб, до єдиновірців [18, с. 71]. На жаль, в цьому випадку може загострюватися проблема історичного співіснування різних релігійних конфесій та їх взаємодії у єдиному соціокультурному просторі міста, що знаходить відображення не лише у різноманітних формах соціальної взаємодії, але й у сталих конструкціях [9, с. 174]. Це може виявлятися, наприклад, у тих випадках, коли в одному мікрорайоні, на незначній відстані один від одного, з'являються храми "конкуруючих" конфесій, і про прив'язку до місцевості та узгодження з архітектурним навколишнім середовищем та ландшафтом уже не йдеться. В результаті будівлі починають "налазити" один на одного, "вишикуватися в рядочок" чи з'являтися у невідповідних місцях, руйнуючи садово-паркові ландшафти [19, с. 360]. Більше того, руйнування цілісності архітектурно-ландшафтного комплексу може відбуватися навіть тоді, коли міжконфесійна конкуренція існує у "мирних" формах. В цьому випадку йдеться не стільки про протиставлення однієї громади іншій, скільки про ситуацію, коли члени церкви, бажаючи "мислити глобально і діяти локально", шукають спільних рис з іншим віруючими і прагнуть налагодити теплі взаємовідносини з віруючими-сусідами [19, с. 518], в результаті чого будують "церкву-близнюка" "дружньої" конфесії. Водночас можемо спостерігати і гармонійне вирішення ситуації "міжконфесійної конкуренції", як це має місце, для прикладу, у церкві Святого Архистратига Михаїла у Львові. Названий храм є свого роду "поліконфесійним" архітектурним комплексом, де віруючі двох християнських конфесій моляться разом: з одного боку - греко-католики, з іншого - православні прихильники української автокефалії. Позаяк громади з повагою ставляться одна до одної, ніяких конфліктних ситуацій не виникає, як і потреби у "дублюванні" двох храмових споруд на одній території. Однак такі способи розв'язання проблеми є швидше винятком, ніж правилом. Натомість частіше маємо справу з тим, що інтереси певної конфесійної громади (а то і її параха, що прагне знайти "стабільне" місце "праці") виступають як домінуючі, а "вузькогрупі" цінності абсолютизуються, в результаті чого постає дисонуюча з довкіллям храмова будівля. Це, на нашу думку, є хоча і опосередкованим, але все ж вагомим свідченням того, що багатьом городянам сьогодні дещо бракує любові до рідного міста, вони не мають достатнього почуття причетності із міським середовищем, тож руйнують його, особливо не замислюючись над наслідками. Відтак отримуємо підстави говорити, що тут має місце "криза ідентичності", її "розхитування, розмивання, що супроводжується розпадом тонких сенсоносних зв'язків" [6, с. 259-260], подолання якої можливе лише шляхом вироблення системного підходу до організації та розвитку реальних сталих форм активної участі міських мешканців в житті міської спільноти. Такі ініціативи вже мають місце (див. [21]), хоча на даний момент все ще залишаються поодинокими.

Проведений в рамках даної публікації соціологічний аналіз викликів сучасного храмового будівництва в Україні дозволяє дійти наступних висновків.

1. Українське місто кінця ХХ – початку ХХІ ст. знаходиться в процесах перманентних трансформацій, зумовлених інтенсифікацією процесів соціокультурних ідентифікацій в суспільстві, в т.ч. – пошуками духовно-релігійної ідентичностей, що знаходить відображення у храмовому будівництві.

2. Сучасна церковна споруда, за умов гетерогенності (поліконфесійності) релігійного простору українського міста, постає, з одного боку, матеріалізованим прагненням певної конфесійної громади реалізувати своє право на свободу совісті, а з іншого – становить гіпотетичну, а подекуди і реальну загрозу цілісності архітектурного простору, у зв'язку із наявними практиками ігнорування церковними громадами історико-культурних традицій та приписів (законодавчих, технологічних) здійснення храмового будівництва.

3. Знизити ризики руйнування цілісності міського архітектурного простору можливе лише за активної участі городян у розробленні генеральних планів розвитку міста та підтримки різного роду

соціальними інституціями тих громадських ініціатив, які зорієнтовані на реальне включення міських мешканців у вирішення проблем формування соціального середовища.

Саме аналіз такого роду громадських ініціатив мав би стати продовженням та розвитком думок та ідей, висловлених у даній публікації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Глазычев В. Социология архитектуры – кака она? – 1978 [електронний ресурс] / В.Глазычев – Режим доступа: http://www.glazychev.ru/publications/articles/1978_sociology_architecture.htm 2. Delitz Н. Die Architektur der Gesellschaft. Architektur und Architekturstheorie im Blick der Soziologie [Electronic resource] / Н. Delitz // *Sociologia Internationalis*. - 2006. - Mode of access: <http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/wolke/deu/Themen/051/Delitz/delitz.htm> 3. Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста / Б. Черкес. – Львів, Національний університет "Львівська політехніка", 2008. 4. Мусієнко Н. Забудовні війни в Києві: становлення демократії чи системна криза влади? / Н. Мусієнко // *Агора. Місто як чинник демократичного розвитку України*. – К.: Стилюс, 2009. 5. Делитц Х. Архитектура в социальном измерении / Х. Делитц; пер. с нем. // *Социологические исследования*. – 2008. - № 10. 6. Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р. Кісь. – Львів: Літопис, 2005. 7. Рязанова Л. Релігійні ідентифікації та практики / Л. Рязанова, О. Севекіна // *Соціокультурні ідентичності та практики*; за ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. 8. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; пер. с англ. – М., Аспект Пресс, 1998. 9. Панков А. Трансформация конфессионально-религиозной структуры и смена религиозной идентичности как факторы интеграция и дезинтеграция современного украинского общества / А. Панков // *Вісник Одеського національного університету. Том 13. Випуск 5. Соціологія і політичні науки*. - Одеса, ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2008. 10. Закон України про свободу совісті та релігійні організації [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12> 11. Левицька О. Олександр Ярема: "Спорудження церков потребує пильного нагляду" / О. Левицька // *Ратуша*. – 01.07. 2005. 12. Прибега Л. Духовний світ традиційних дерев'яних храмів України / Л. Прибега // *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Випуск 13*. – К.: Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури, ТОВ "ДІА", 2006. 13. Чен Дж. Модели и постмодернистское потребительское общество / Дж. Чен // *Массовая культура: современные западные исследования*; пер. с англ. – М.: Фонд научных исследований "Прагматика культуры", 2005. 14. Серета В. Політика пам'яті у міському просторі: теоретико-методологічна схема дослідження / В. Серета // *Вісник Одеського національного університету. Том 13. Випуск 5. Соціологія і політичні науки*. – Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечнікова, 2008. 15. Кравченко С. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире / С. Кравченко. – М.: МГИМО-Университет, 2007. 16. Ісаєвич Я. Післямова / Я. Ісаєвич // *Історія української культури. Том 2 (Українська народна культура XIII – першої половини XVII століть)* [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornik.org.ua/istcult2/ikult250.htm>. 17. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н.Паніна // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. - 2001. - № 4. 18. Горовий В. Етнічні спільноти столиці у дзеркалі соціології / В. Горовий, В.Пилипенко. – К.: Фоліант, 2007. 19. Іванкова-Стецюк О. Церква в соціокультурному просторі Міста: протиріччя в системі функційних навантажень / О. Іванкова-Стецюк // *Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Багатовимірні простори сучасних соціальних змін: Зб. наук. пр.- Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2008*. 20. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс; пер. з англ. - К.: Основи, 1999. 21. Центр міської історії Центрально-Східної Європи [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk>